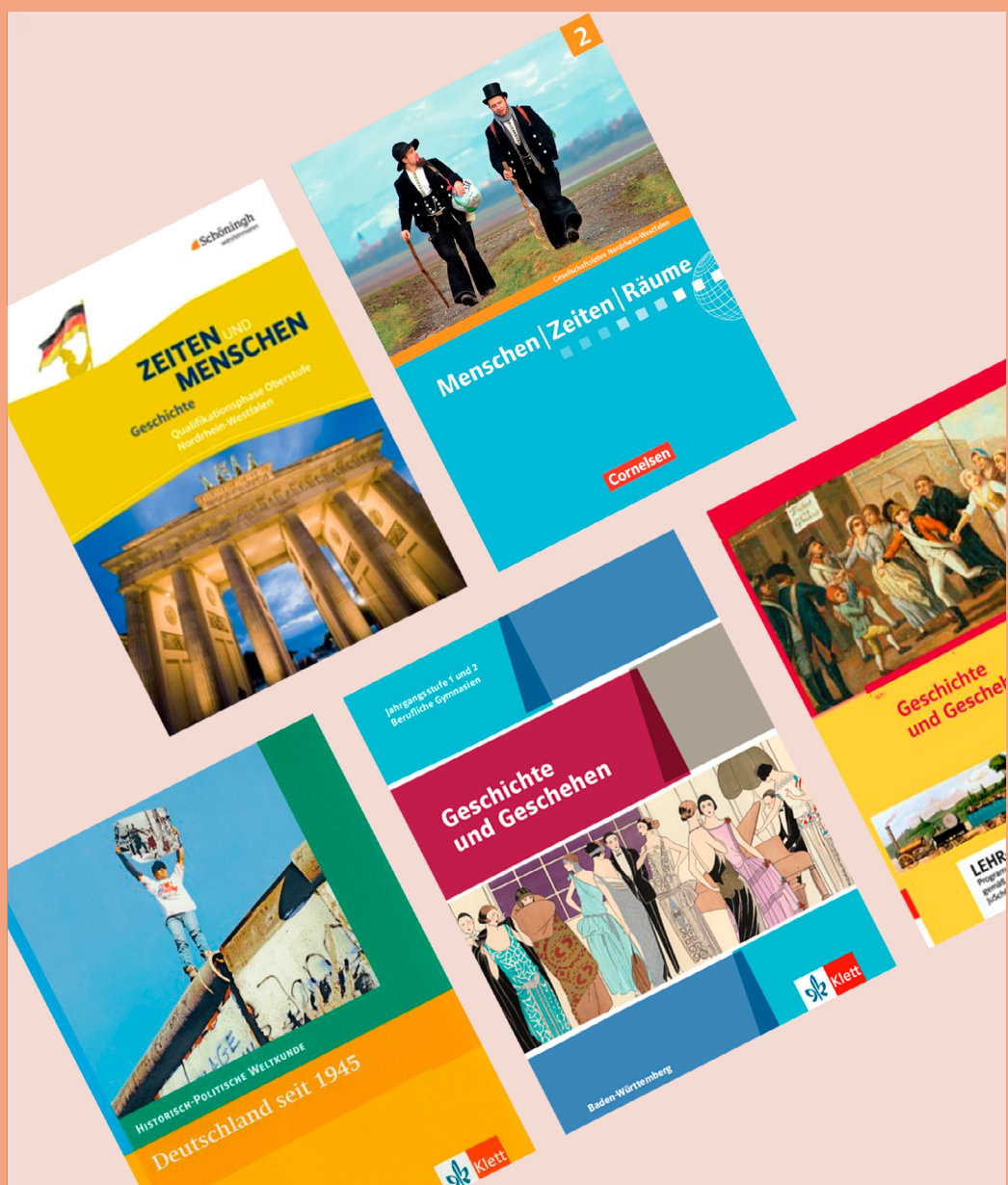

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ ХХ СТ. В ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ НІМЕЧЧИНИ

**ukrainian
institute**

УПОРЯДНИК ТА НАУКОВИЙ РЕДАКТОР:
ГЕОРГІЙ КАСЬЯНОВ

АВТОР:
ОЛЕКСАНДР УДОД

Український інститут, 2022

Дослідження проведено в рамках реалізації заходу Українського інституту «Дослідження європейських підручників і навчальних посібників щодо висвітлення ключових історичних подій, що мають вплив на роль України у світових процесах». Зміст звіту є відповідальністю експертної групи і не обов'язково відображає точку зору представників Українського інституту.

1 Система шкільної середньої освіти у Німеччині та підручники з історії

Шкільна історична освіта в сучасній Німеччині базується на принципах загальної «політичної та демократичної освіти», що є одним із пріоритетів освітньої системи в країні. У різних німецьких землях існують різні підходи до освіти в цілому і викладання історії зокрема. Але загалом, стратегічно, мета і завдання навчального предмета «історія», дидактично-методичне забезпечення програм являють собою єдиний смисловий та аксіологічний простір. Відмінності полягають лише в частині наповнення програм конкретним історичним матеріалом та планування навчального часу. А тому можна вважати, що загальнонімецьким підходом до історичної освіти є розуміння важливості історії в освіті, а держава зацікавлена в членах суспільства, вихованих у дусі патріотизму, які мають активну громадянську позицію. Внесок і значення історії як навчального предмета визначається в програмах таким чином: «Демократичне суспільство має потребу в поінформованих і політично дієздатних громадянах. Від того, як люди уявляють собі минуле, залежить і сьогодення, і майбутнє».¹

Німецьке громадянське суспільство, освітянська спільнота, укладачі програм і автори підручників єдині в тому, що під час відбору змісту історичної освіти необхідно враховувати фактор неосязності сучасного історичного знання, тобто неможливості представлення всієї історії, тим паче в рамках школи. Але шкільний курс історії повинен дати об'єктивні, достатньо повні знання, необхідні для саморозвитку особистості.

Як зазначалося, у Німеччині освіта взагалі, зокрема й історична, децентралізована. Федеральні землі автономні у визначенні структури і змісту викладання.

Відповідно до структури освіти в Німеччині, початкові (пропедевтичні) історичні знання діти отримують ще в рамках початкової школи (1 – 4 (6) класи). Потім історія з'являється як окремий і обов'язковий для вивчення предмет у навчальному плані (з 5 – 6 класу).

На другому ступені (10 – 13 класи) історія залишається окремим обов'язковим предметом, але можливе її вивчення як на профільному (поглибленому) рівні, так і одночасно на рівні стандарту. Переважає концентричний підхід у навчанні історії. На першому ступені вивчається весь курс історії, а на другому він повторюється, але вже на ускладненому, проблемному рівні. Проблемно орієнтований виклад курсу історії характерний загалом і для першого ступеня.

У Німеччині існують різні типи шкіл, які відповідають різним завданням суспільства, і відповідно на вивчення історії в різних школах відводиться різна кількість часу. «Real schule» / «Реальна школа» (з 5 по 10 клас) передбачає вивчення історії в 6, 8 – 10 класах (у 7 класі історія відсутня). На вивчення історії відводиться по 52 години на рік у кожному з класів. В основній школі історія вивчається в 6, 7, 9, 10 (крім 8 класу).

Хоча єдиного Міністерства освіти в ФРН немає, але навчальні плани і програми узгоджуються на періодичних зібраннях керівників федеральних міністерств. У східній частині країни більш детально вивчається історія НДР, а в західній приділяють особливу увагу, наприклад, взаєминам із Францією в другій половині ХХ століття. Таким чином, єдиного, загальнонімецького підручника з історії в країні немає.

Підручники і вчителі не визначають заздалегідь оцінку певних історичних подій, а дають учням інструмент для пошуку власних інтерпретацій. Такий підхід закріплено в рамкових правилах, які встановлюються на рівні федеральних земель. Наприклад, Міністерство освіти, культури і науки Баварії починає перелік вимог, які висуваються до підручників, з того, що вони повинні бути нейтральними і об'єктивними. Учні мають самостійно осягати предмет, не допускаються ідеологічні інтерпретації, важливо також уникати пафосності та емоційного оцінювання.

Підручники з історії в Німеччині мають чітку структуру: текст, ілюстрації і схеми. Підручники, особливо в 11 класі, створені за джерелознавчим принципом. У них багато цитат істориків, а в кінці кожного розділу наводяться завдання, які необхідно вирішувати на основі текстів із джерел, запропонованих у підручниках.

Хронологічна послідовність вивчення історії в німецьких школах не є самоціллю. У підручниках переважає так званий дискретний підхід – обираються як ключові такі теми, що мають найбільший потенціал для розвитку критичного мислення. Наприклад, у 6 класі школярі вивчають такі теми, як «Людина в доісторичний час», «Єгипет», «Античний період». У 10 класі доходять до вивчення другої половини ХХ століття: В'єтнамська війна, об'єднання Східної і Західної Німеччини. Паралельно учні вивчають також історію регіону.

До кінця 10 класу учні здебільшого накопичують фактографію, а в 11 – 12 класах навчаються її глибоко аналізувати. У 12 класі учень починає вивчати основи європейської культури, предмету «Творення націй», беруть участь у дискусіях, наприклад, про роль християнства в об'єднанні Німеччини.

Існуюча система історичної освіти та підручникотворення в Німеччині практично позбавляє можливості претендувати на більш повне представлення історії України. Українська історія ніколи не була серед пріоритетів, а її сюжети не мали для німців великого значення.

Тривалий час українська тематика перебувала під впливом ворожого ставлення німецької (пруської) історіографії до польського (у тому числі українського) самостійницького руху. Все ХХ століття Україна для німців перебувала в тіні Росії.² На початку ХХІ століття, коли німецькі історики почали активно співпрацювати з РФ, Францією, Польщею, Україною, відкрились можливості для дослідження і вивчення спільної історії. Цінним є досвід Німеччини з «подолання історії» та політичного спокутування вини за злочини проти людяності в минулому (Голокост).³

Шкільні підручники з історії в Німеччині видаються щорічно великими накладками з ініціативи видавництва. Для школярів вони безкоштовні, їх можна також придбати в книжкових магазинах. Жод-

² Andreas Kappeler, „In Schatten Russlands,“ Frankfurter Allgemeine Zeitung, Juni 9, 2015.

³ Олег Пленков, *Что осталось от Гитлера? Историческая вина и политическое покаяние Германии*, (СП(б): Владимир Даль, 2019).

них дозвільних процедур під час їх видання не застосовується. Але при цьому всі підручники досить якісні, яких-небудь скандалів щодо помилок чи їх ненауковості не спостерігалось. Немає також загальнонімецького реєстру підручників з історії. Але при цьому вони доступні, існують великі колекції німецьких підручників з історії в Інституті міжнародних досліджень підручників ім. Г. Еккерта (Брауншвайг), Гете-інституті та у приватних зібраннях. Щоб отримати повноцінний джерельний комплекс підручників, не треба створювати повної бази всіх підручників у всіх федеральних землях. Репрезентативними є каталоги видань найбільших видавництв шкільних підручників. Так, наприклад, підручники з історії видавництва «Ernst Klett Verlag» (Штутгарт, Ляйпціг) використовуються в усіх федеральних землях.

У німецьких підручниках з історії досить оперативно подається науковий аналіз останніх подій світової історії. Багато з них є дотичними до історії України, що дає можливість оцінити рівень представлення української історії в німецьких підручниках. Так, у підручнику «Geschichte und Geschehen» («Історія і події») за редакцією професора Міхаеля Зауера є інформація про анексію Криму Росією (нейтральна, через призму антиросійських санкцій, що більше хвилює німців, а не з точки зору територіальної цілісності України).⁴

Відбір підручників для аналізу у цьому дослідженні здійснювався, по-перше, на основі рекомендацій німецьких експертів, зокрема Інституту ім. Г. Еккерта. Додатковим критерієм відбору підручників є репутація найбільших спеціалізованих видавництв, і відповідно – їхня присутність на ринку замовлень. Попри згадану децентралізованість курикулуму, концептуальна єдність курсу (чи курсів) історії в німецькій школі забезпечується консенсусом стосовно базових світоглядних настанов, які де факто є єдиними для німецької освітньо-наукової спільноти. Це стосується й оцінки дій Німеччини стосовно сусідів в минулому, зокрема України. Тому аналіз підручників провідних спеціалізованих видавництв можна вважати цілком репрезентативним і достатнім, загалом проаналізовано сімнадцять підручників.

2 Особливості німецьких підручників та представлення в них історії України ХХ ст.

Шкільний підручник з історії для сучасної Німеччини має велике суспільне значення. Адже саме зміст підручників з історії закріпив у суспільній свідомості німців нову колективну пам'ять, яка стала результатом болісного переосмислення національної історії, особливо періоду нацистської диктатури. Як зауважив Юрген Габермас, «переосмислення національної історії, що відбулося в Німеччині до середини 1980-х років, стало результатом колективного навчання довжиною в кілька десятиліть».⁵ Через сорок років після завершення Другої світової війни у Німеччині розгорнулася загальнонімецька дискусія про природу демократії і основи національної ідентичності. Тодішній канцлер Німеччини Г. Коль проголосив курс на «морально-ціннісний поворот» («*geistig-moralische Wende*»), який передбачав звільнення німців від тягаря «незручного» минулого та «нормалізацію» західнонімецької історичної свідомості. Г. Коль закликав німців «захистити нашу історію з її величчю і стражданнями, нічого не віднімати і не додавати».⁶ Фактично, йшлося про ревізію того варіанту порозуміння з минулим, яке передбачало визнання провини німців за злочини нацистського режиму. Результатом стала масштабна загальнонаціональна дискусія, яка дістала назву «спір істориків» (*Historikerstreit*), в якій моральну і політичну перемогу здобули прибічники ліберально-демократичних цінностей та ідей історичної відповідальності німців за злочини нацизму.

⁵ Hans-Jürgen Lenzian et al., *Zeiten und Menschen: Geschichte: Qualifikationsphase Oberstufe Nordrhein – Westfalen*, Hans-Jürgen Lenzian (Hrsg.), (Westermann Verlag, 2020).

⁶ Michael Sauer et al., *Geschichte und Geschehen. Band 2*, Michael Sauer (Hrsg.), (Stuttgart – Leipzig: Ernst Klett Verlag, 2021).

Грандіозність німецького подолання минулого можна усвідомити тільки в порівнянні з іншими країнами, де в суспільному дискурсі також мала б бути присутньою тема відповідальності – Росія, Японія, Туреччина. Але тільки німці дали найкращі зразки увічнення пам'яті жертв Голокосту, компенсації жертвам депортацій, оstarбайтерам та ін.

Спір істориків актуалізував і проблему з визначенням суті національної ідентичності. Тут також було зроблено важливий світоглядний вибір на користь того, що німці назвали конституціоналізмом, і що можна трактувати як варіант громадянського націоналізму, тобто національної ідентичності, яка будується на принципах лояльності конституційним правам, обов'язкам і свободам, на принципах громадянськості. Це призвело до надзвичайно обережного використання у підручниках слів «нація», «патріотизм», «державність». В підручниках не просто відсутня тема націоналізму, але і сам термін «нація» рідко вживається у позитивному сенсі. Підкреслюється історична доля «простих німців», уроки Другої світової війни часто трактуються як «національне спокутування гріхів», проводиться чітка грань між «важкою спадщиною минулого і сьогоднішньою здатністю Німеччини і німців бути надійним партнером».⁷

Для німецьких підручників з історії досить характерним є відмежування нації від фашистського керівництва і персонально від Гітлера. Договір між Німеччиною і СРСР 1939 року у всіх німецьких підручниках за останніх 20 років спеціально персоналізується і називається «Пакт Гітлера – Сталіна». Так само початок Другої світової війни описується як «напад Гітлера на Польщу», напад Німеччини на СРСР – віроломна зрада Гітлера по відношенню до Сталіна. Тобто, в свідомості школярів закріплюється відокремлення Гітлера від нації.

Щодо питання початку Другої світової війни німецькі підручники зберігають загальноприйнятую дату – 1 вересня 1939 р., хоча в навчальній літературі досить поширеною є також думка, що Друга світова війна розпочалась в 1937 р. з нападу Японії на Китай. Безумовно таке трактування, навіть не будучи загальноприйнятим, частково полегшує у свідомості німців почуття вини за початок війни. Загалом висвітлення подій Другої світової війни відзначається об'єктивністю і значною правдивістю. Особливо якщо порівняти

ставлення до історії війни у Російській Федерації з її великодержавною концепцією приватизації перемоги у Другій світовій/Великій вітчизняній війні.

Особливістю історичної освіти в Німеччині, а звідси – і структурної побудови шкільних підручників з історії, є так званий дискретний, або тематичний підхід. Тобто, на відміну, наприклад, від України та Росії, де знання історії подаються в систематичному викладі, у Німеччині історію викладають не за хронологією, а методом «занурення» в окремі теми. Ось зразки таких тем: «Інерція і зміни: “Німецьке питання” в ХІХ столітті»; «Прогрес та криза: модерне індустріальне суспільство 1880 – 1930»; «Націонал-соціалізм – передумови, панування, пост-ефект і тлумачення»; «Німецька ідентифікація в контексті міжнародних відносин після Другої світової війни»; «Рух за мир і облаштування миру в сучасності». За цими темами побудована структура підручника з історії «*Zeiten und Menschen*» («Часи і люди»),⁸ який використовується в землі Північний Рейн – Вестфалія учнями, які готуються до випускного екзамену – *Abitur*, який необхідний для вступу в університет. Такого типу підручники (лінійка) є у всіх 16 федеральних землях: вони досить об’ємні (понад 600 сторінок великоформатного видання), ґрунтовні, добре ілюстровані, з бездоганною картографією. Кожен розділ такого підручника доповнений великим обсягом методичного апарату: документи, зразки тестів і творчих завдань, витяги із робіт істориків та публіцистичних публікацій, політична карикатура. Усі вони сприяють організації самостійної роботи учнів, прищеплюють вміння думати, аналізувати, виробляти власну позицію.

Багато хто із фахівців у галузі історичної дидактики називає ці німецькі підручники еталонними, порівняно з навчальною літературою інших країн Європи.⁹ Для основної школи («*Haupt schule*») використовуються підручники з інших лінійок – «*Geschichte und Geschehen*» («Історія і події»), «*Menschen, Zeiten, Räume*» («Люди, часи, простір»), «*Zeitreise*» («Подорож у часі»). У них матеріал викладений простіше, у популярній формі, зорієнтований на масового школяра. Відповідно, зменшується кількість подій, історичних діячів, фактів, які пропонуються для вивчення. У центрі змісту таких підручників – історія Німеччини, а події з історії інших країн розглядаються

тільки тоді, коли вони в минулому мали якийсь стосунок до їхньої вітчизни і вплинули безпосередньо на життя німців.

Видавці є впливовими учасниками системи підручникотворення. Найбільші видавництва навчальної літератури з історії («Ernst Klett Verlag», «Westernmann Gruppe», «Cornelsen») дотримуються освітніх програм, розроблених Міністерством освіти кожної федеральної землі, але при цьому вони самі визначають методи організації та способи інтерпретації навчального матеріалу. Видруковані підручники потрапляють у каталог видавництв, які індивідуалізуються в кожній із 16 федеральних земель, що й означає їхнє формальне схвалення.

Авторські колективи, утворені видавництвами, можуть частково відрізнитися залежно від федеральної землі, для якої призначені ті чи інші підручники. Учителі самі вибирають підручники. Рішення про вибір підручників для 5 – 11 класів ухвалюють колективно на зібранні учителів. Підручники для старшокласників викладач може вибирати самостійно. Книги замовляють на сайті видавництва (у земельному представництві). Кожен підручник після першого його видання може тривалий період друкуватися залежно від популярності серед учителів. Кожен додрук зазначають у вихідних даних навчальної книжки.

Усі підручники націлені на розвиток у школярів здібностей формулювати незалежні судження після ознайомлення з різними точками зору. Наприклад, пропагандистська промова «мирного» Гітлера порівнюється з його секретними виступами і меморандумами. Злочини вермахту вивчаються на основі свідчень його жертв. Протиставляючи і аналізуючи різні пояснення причин приходу до влади нацистів, школярі повинні зробити самостійні судження про них.

Методичний апарат підручників складається із трьох послідовних блоків запитань, вправ, тестів, які реалізують навчальну мету і методи розвитку історичної свідомості у школярів:

- аналіз першоджерел як методологічний прийом, спрямований на розуміння фактів шляхом конкретного використання джерел;

- контекстуалізація передбачає систематичний аналіз доступних фактів для того, щоб прийти до висновків про причини і наслідки тих чи інших явищ. Цей етап передбачає розгляд суперечливих інтерпретацій;
- оцінка – фінальний етап, який завершує попередні два, для якого необхідні знання про різні точки зору і нормативні категорії. Чужі і власні оцінки повинні піддаватися критиці з точки зору методології історичної науки. Для цього використовують результати аналізу і контекстуалізації.

Запитання і вправи у підручниках містять дієслова, так звані «оператори», які допомагають оволодіти цими навичками: опишіть і структуруйте; оцініть обставити, які супроводжують події, і порівняйте їх; обговоріть і перевірте. Детальний розгляд методики, структури і особливостей вибору навчального матеріалу для підручників з історії дає можливість зрозуміти, чому в їхньому змісті так мало конкретики, системного викладу історичних подій в їхній хронологічній послідовності. Німецькі підручники – це не літописи і не довідники хронологічних дат. Це, насамперед, навчальні посібники для розвитку історичної свідомості школярів засобами найсучасніших методологій історії як науки. Ось чому не варто очікувати повноцінного і детального представлення в німецьких підручниках української історії. Німці не ставлять мету подати в підручниках свою власну історію системно і за змістовими лініями.

Своєрідна німецька методика побудови підручників – це, по-перше, причина майже повної відсутності України в їхньому змісті. Друга причина – більш глибока: «Україна в кінці ХХ та на початку ХХІ ст. не мала свого певного місця на когнітивній карті Європи. Значно меншою мірою це стосується і сучасності, про що свідчать відкриті дебати, на яких знову й знову висловлюються сумніви щодо існування української нації, мови та історії», – так пояснив причини незнання Європою України відомий німецький історик Андреас Каппелер у своїй статті «Затінена Росією» (травень 2015), опублікованій у газеті «Frankfurter Allgemeine Zeitung».¹⁰

За словами А. Каппелера, Україна затінена Росією, яка вже понад століття має перше слово в інтерпретації історії Східної Європи. До сьогодні Росія не визнала українців як окрему націю і розглядає

їх як частину «руського мира». Таке розуміння перейняли західні країни. Україну здебільшого не розглядають як самостійного діяча, політика великих держав робилася без її участі. Саме німецьким і російським політикам, дипломатам та історикам А. Каппелер закидає провину за нехтування Україною і сприймання її як частину Росії.

Система підручникотворення у Німеччині відзначається ефективним менеджментом, навчальна книга видається вчасно: як на замовлення навчальних закладів, так і для вільного продажу. Майже кожен підручник після першого видання щорічно додруковується без змін і доповнень до тексту. Так, наприклад, підручник з історії «Geschichte und Geschehen» / «Історія і події», друга частина (період від XI ст. до Першої світової війни), за редакцією Міхаїла Зауера був видрукований видавництвом «Ernst Klett Verlag» (у Штутгарті і Ляйпцигу) в 2009 р. і додруковувався протягом одинадцяти років з анонсуванням доопрацювання і в 2022 р. без змін у тексті.¹¹

Тобто, система є доволі сталою і навіть консервативною, видання зовсім нових навчальних книг, які ще не були на ринку і невідомі споживачам, трапляються дуже рідко. Це означає, що навіть дуже знакові події з української історії, якщо вони будуть вивчені і осмислені німецькою історіографією, ще довго не потраплять до підручників. Відповідно, треба вишукувати поодинокі, несюжетні згадки про «українську територію», «українців» або ж на історичних картах, або ж на фото чи художніх ілюстраціях.

Розглянемо найбільш типові зразки підручників

Підручник «Geschichte und Geschehen» за редакцією М. Зауера побудований за тематичним принципом. Автори включили до змісту найважливіші, на їхню думку, теми: «Як люди в середні віки дізнавалися один про одного», «Зустріч культур», «Перехід у новий час», «Європейці відкривають і підкорюють Новий Світ», «Реформація, селянські війни і релігійні протистояння», «Абсолютизм у Європі», «На шляху до демократії – Англія і Сполучені Штати Америки», «Французька революція – перехід до модерного суспільства», «Індустріалізація і соціальне питання», «Німці прагнуть до єдності і свободи», «Життя в німецькій імперії», «Імперіалізм і Перша світова війна».

До підручника включено 25 факультативних тем із загальних 92-х. До кожного розділу додаються методичні матеріали, тренінги, повторення та ін. До десятого розділу («Німці прагнуть до єдності і свободи») вміщено текст та ноти пісні «Das Lied der Deutschen» / «Пісня німців». Цю пісню створили композитор Гайдн (1732 – 1809) та поет Гофман-Фаллерслебен (1718 – 1874), у якій у поетичній формі стверджується, що навколо – усе німецьке: Маас, Мемель, закони, свобода, жінки і чоловіки, руки і серця... І, звісно, знаменитий лозунг «Deutschland über alles, über alles in der Welt» («Німеччина понад усе, понад усе на світі»). Вчителю і учневі пропонується провести методичний тренінг «Пісня як історичне джерело». Додається також CD-ROM із записом Пісні німців.¹²

На такому тлі важко сподіватися на увагу до історії ненімецьких народів. Лише в темі «Імперіалізм і Перша світова війна» є поверхневий аналіз зовнішньополітичних інтересів імперіалістичних блоків, протистояння між якими й призвело до «Weltbrand» («світової пожежі»). На вміщеній у підручнику репродукції відомої поштової листівки 1914 р. «Підбурювачі світової війни перед світовим судом» Німеччина зображена як єдина, що протистоїть агресивній коаліції – Франція, Італія, Росія, Англія, Бельгія та ін. «Справедливість» німецької політики освячує архангел Михаїл. Саме в цій темі вперше зустрічається Україна, але не в загальному тексті, а на історичній карті «Перша світова війна 1914 – 1918».

При зображенні воєнних дій на Східному фронті на карті / території Російської імперії позначено її окраїни – Україну, Фінляндію, Польщу, Бессарабію, Грузію, Курляндію та ін. Столичне місто Київ подається в російській транскрипції – Kiew (Київ). Карта фіксує лінії фронтів, що проходили українською територією станом на грудень 1915 – грудень 1917 р. і найбільше просування німців (до Дону) станом на осінь 1918 р.

У невеликому параграфі «1918 – жахливий кінець» події завершального періоду війни подаються через призму історії повсякденності («воєнне повсякдення у кожному німецькому домі»), жахів «тотальної війни». Листопадова революція в Німеччині прискорила завершення війни: німецька делегація підписала акт про перемир'я. Війна обернулася катастрофою для Європи – втрати Німеччини 1,8 млн людей, Росії – 1,7 млн, Франції – 1,4 млн, Австро-Угорщини – 1,2 млн. Як бачимо, за цими цифрами – багаточисельні жертви серед

українців, які воювали в арміях воюючих країн по різні боки фронтів. Наслідок війни – розпад імперій: Російської, Німецької, Австро-Угорської, Османської. Акцентується увага на утворенні нових національних держав, але вони не називаються. Називаються лише регіони, де відбулося перекроювання політичної карти Європи – Балкани і Схід. Але утворення нових національних держав, на думку авторів підручника, призвело до «століття нестабільності і революцій».¹³

Методичний тренінг, який пропонується до цього параграфу («1918 – жахливий кінець»), весь наповнений антивоєнною риторикою: наводяться листівки 1918 р. «Загиблий. Він віддав своє життя Батьківщині», фото загиблих німецьких солдатів на Східному фронті, пропагандистські плакати, які закликали німецьких жінок допомагати фронту й армії.

Як відомо, виклад історичних подій (дискретний підхід, тематично-хронологічний, деталізований чи спрощений) в німецьких підручниках залежить від типу шкіл, для яких він призначений. У підручниках для старших класів, особливо для підготовки до екзаменів Abitur, історія подається більш-менш систематизовано, з більшою кількістю подій, фактів, явищ для аналізу. Саме в таких типах підручників можна знайти скупі, поодинокі згадки про Україну, окремі сюжети світової історії, пов'язані з нашою країною. Але для німців такі фрагменти не можуть сформувати цілісну картину про історію України, її роль у житті німецького суспільства. Україна для Німеччини не має такого важливого значення як, наприклад, Росія чи Франція.

У німецьких підручниках з історії українські сюжети можна знайти лише в розділах, які присвячені ХХ і початку ХХІ ст., та й до того ж тільки в подіях, пов'язаних із світовими катастрофами – війнами (Перша і Друга світова), революціями, гуманітарними катастрофами і т. д. Мирні періоди, сюжети, пов'язані із розвитком української культури, освіти, науки, мистецтва, відсутні зовсім. Немає посилань на жодного українського вченого чи письменника. Ніяких згадок немає про Україну ХVІІ – ХІХ ст. ст., коли вона голосно про себе заявила у Європі (починаючи з епохи Богдана Хмельницького).

Україна вперше заявила світові про свою суб'єктність у міжнародних відносинах в 2014 – 2016 рр. (Євромайдан, втеча В. Януковича, конфлікт на Донбасі, окупація Криму), коли почала вирива-

тися з орбіти «руського мира». Як данина таким зусиллям України, у вступних розділах підручників з історії при експонуванні сучасного суспільно-політичного світоустрою Україна знаходить своє місце в когорті самостійних, незалежних держав. Так у підручнику «*Zeiten und Menschen*» за редакцією Ганса-Юргена Лендзіана у вступному розділі «У фокусі: “нація” – тема століття» розміщено для порівняння карту Європи в 1900 році і «Європа сьогодні: 2014 рік». Серед новоутворених держав, яких не було в ХІХ ст., є зображення України в її нинішніх кордонах (включно з Кримом).

У вступі автори обговорюють причини національних проблем в кінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. Глобалізований світ, наднаціональні політичні об'єднання зовсім не вичерпують національну тему. Як приклад активізації національних рухів називаються каталонська проблема, рух басків. Україна в цьому контексті не згадується. Але наголошується, що національне питання і в сучасній Європі (початку ХХІ ст.) ще далеко від свого розв'язання. Нації (політичні і етнічні) ще довго будуть впливати на світовий порядок. Підрозділ називається «Роль імперій».

Традиційно в німецьких підручниках багато уваги приділяється подіям Першої світової війни. Назви розділів, в яких викладено цей матеріал, супроводжуються найгострішими епітетами з емоційними оцінками: «світова катастрофа», «світовий жах» і т.д. Події зображуються як певний невлонимий фатум: від липневої кризи (після сараєвського вбивства 28 червня 1914 р.) йде шлях до війни. Зупинити вибух світової війни ніхто не спроможний. Перебіг воєнних дій 1914 р. для німців означає «крах ілюзій швидкої перемоги». На сторінках підручника з'являються жахливі фото загиблих німецьких солдат у битві біля Вердена (осінь 1914 р.).¹⁴ Україна – знову тільки на картографії: наступ німецьких військ (на Київ, Одесу), лінія фронту на осінь 1915 р. і на кінець 1915 – жовтень 1918 р. Вперше згадується Львів (Лемберг), який австро-угорська армія була змушена залишити на початку вересня 1914 р. в результаті наступу російських військ. Почалася не тільки світова війна, а війна «модерна» – битва воєнних індустрій, економік та мільйонних жертв.¹⁵

Є згадка про Україну в контексті Жовтневої революції і Брест-Литовського мирного договору. Але висновок авторів підручника є су-

¹⁴ Sauer et al., *Geschichte und Geschehen*. Band 2.

¹⁵ Там само, 244 – 245.

перечливим. Вони пишуть буквально таке: «Росія залишила Польщу і Прибалтику і вимушена була визнати самостійність Фінляндії і України».¹⁶ Але, як відомо, події розвивалися за іншим сценарієм: радянський уряд Росії змирився з окупацією українських земель кайзерівськими військами, але мови про визнання самостійності України більшовики ніде й ніколи не вели. Проголошення Донецько-Криворізької республіки було «політтехнологічним» прийомом з метою збереження контролю над Україною.

Далі йде аналіз ситуації, яка склалася в Європі після розпаду імперій (Російської, Австро-Угорської і Османської). Україна називається серед тих національних держав, які утворилися в 1918 р. Але немає пояснень наступних подій – утворення УНР, війни з більшовицькою Росією, проголошення УРСР і поглинання її новим союзно-імперським утворенням – СРСР. У школярів може скластися хибне уявлення (якщо не долучати додаткові джерела), що Україна одночасно з Фінляндією здобула незалежність. Адже далі в підручнику пропонується нова тема, вже тільки про Німеччину – «Між війнами і кризами (1919 – 1929)».

Наступні напрями апеляції до України, українців, української історії зустрічаються в поодиноких випадках у великій темі, яка є у всіх німецьких підручниках (але з різними, як правило, публіцистичними заголовками при збереженні де-факто аналогічного змісту, що демонструє єдність підходів у загальнонімецькій історіографії): «Націонал-соціалізм – передумови, панування, пост-ефекти і тлумачення».

Починається цей розділ низкою фотографій і текстом, що демонструє злочини нацистів у роки Другої світової війни. На фото-реконструкції печей в концтаборі Аушвіц є фото (в трьох ракурсах) українського юнака «з табірним номером 47829, який був ув'язнений в Аушвіц у 1942 р.».¹⁷ Можна було б вважати зовсім випадковим розміщення фото «українського юнака» саме в цьому сюжеті. Адже досить часто історики-автори текстів працюють автономно від ілюстраторів і художників. Але згодом натрапляємо на ще одне фото, яким ілюструють суть німецького нацистського окупаційного режиму на Сході Європи. На с. 317 – фото «Exekution (страта), Україна 1942», на якому німецький солдат розстрілює жінку, очевидно україн-

¹⁶ Lenzian et al., *Zeiten und Menschen: Geschichte: Qualifikationsphase Oberstufe Nordrhein – Westfalen*, 180.

¹⁷ Lenzian et al., *Zeiten und Menschen: Geschichte: Qualifikationsphase Oberstufe Nordrhein – Westfalen*, 233.

ку, з дитиною. Україна представлена переважно як об'єкт дії великих держав, українці – як народ без держави, які воювали на всіх фронтах за різні держави, сюжети про героїзм, спротив, перемоги відсутні.

У розповіді про Голокост згадуються найбільші табори смерті і гето: уже згадували Аушвіц, де було замордовано 1,2 млн людей, а також Собібор, Треблінка, Майданек та ін. Немає жодних згадок про трагедію Бабиного Яру.

Як географічна назва згадується Україна в планах Німеччини щодо розширення життєвого простору на Схід, а саме про наміри створити рейхскомісаріат «Схід» і «Україна».¹⁸

Післявоєнному періоду присвячується кілька проблемних тем. Одна з них – «Від ідеологічних конкуренцій до біполярного світу». В підрозділі цієї теми «Територіальна експансія СРСР» коротко характеризуються територіальні завоювання Радянського Союзу в 1939 – 1945 рр. Говориться про договори з Чехословаччиною, Румунією, закріплення територіальних завоювань у Прибалтиці, включно з Карелією. Україна не згадується, хоч тема українських територій і розмежування кордонів, депортацій уже тоді де-факто лунала і відображалася у світовій історіографії. В німецьких підручниках цього немає: Україна в уявленнях західних істориків не є учасником міжнародних відносин. Хоч Україна була однією з країн-засновниць Організації Об'єднаних Націй (утворена 24 жовтня 1945 р.).

Ще одна тема в німецьких підручниках, присвячена післявоєнному періоду, називається «Травма виселення: як мільйони людей втратили свою Батьківщину в 1945 р.». Понад 12 мільйонів депортованих німців покинули свої рідні місця і були вимушені шукати нові землі, міста і села для післявоєнного облаштування. Також люди інших національностей стали жертвами «найбільш радикального примусового переселення в сучасній історії» (за висловом історика Клауса Дітмара Хенка). Серед них називаються угорці, словаки, італійці, українці і поляки. Детально говориться про депортації німців і поляків, основні потоки примусових переселень зазначені на карті, на прикладі депортації поляків і українців роблять висновок про схожість політики Гітлера і Сталіна.¹⁹

¹⁸ Там само, 314.

¹⁹ Lenzian et al., *Zeiten und Menschen: Geschichte: Qualifikationsphase Oberstufe Nordrhein – Westfalen*, 404, 407.

Надалі Україна надовго зникає зі сторінок німецьких підручників. У темі з назвою «Кінець конфлікту Схід-Захід, революція в НДР і німецька єдність» говориться про об'єднання двох частин Німеччини. Передумови возз'єднання німецьких земель автори підручників справедливо пов'язують з реформаторською політикою в СРСР та діяльністю М. Горбачова. Питанням «perestroika» і «glasnost» (ці слова в тексті не перекладаються) приділяється багато уваги. Вміщено декілька фото М. Горбачова з його біографією. Його роль в об'єднанні Німеччини і замиренні зі США оцінюється виключно позитивно. Можна впевнено сказати, що ця сторона діяльності М.С. Горбачова більш детально викладена в німецьких підручниках, ніж у сучасних російських і українських.

Здобуття Україною незалежності пов'язується із серпневим путчем «ортодоксальних комуністичних сил в Москві». Путч прискорив розпад СРСР. Визначальною подією німецькі історики вважають не 24 серпня і не 1 грудня, а саме 8 грудня 1991 р., коли три колишні союзні республіки – Росія, Україна і Білорусь «поклали кінець Радянському Союзу».²⁰ Було утворено одночасно GUS (за німецькою транскрипцією – об'єднання незалежних держав, або СНД, як прийнято це іменувати в українській історіографії). Як вінець «успішної реформаторської діяльності» М.С. Горбачова подається спеціальний підрозділ про Нобелівську премію миру для Михайла Горбачова (якою він був удостоєний 15 жовтня 1991 р.).

Найновітніші події німецької, світової і української історії дуже рідко негайно потрапляють у німецькі підручники. Спрацьовує обов'язкова методологічна вимога історичної науки – мати справу тільки із завершеними подіями, процесами і фактами, які вже сталися. Події, що тривають – це предмет політологічного аналізу або соціологічних досліджень. У цьому випадку німці використовують інший прийом: у методологічних додатках, тренінгах, документах подають матеріали із преси («медійна історія») або оперативні публікації журналістів.

Так, наприклад, у підручниках «Zeiten und Menschen» як документ (першоджерело), а не історико-науковий текст, вміщено витяг із статті німецького юриста і фахівця з медіа Дірка Германа Восса «Friedensmacht Europa» (2014) – «Європа як миролюбива сила». У статті автор розмірковує про ті загрози, які сучасний світ створює для миру. Європа має міцні миролюбиві традиції. І цікава думка: україн-

ський Майдан 2014 р. – це боротьба за мир у Європі. Це протидія агресії, це консолідація миролюбивих сил. Згадка про Майдан у лютому 2014 р. (барикади в Києві) змусила автора в примітці пояснити, що таке власне «Майдан». Це, за словами Дірка Г. Восса, «площа в Києві, на якій багаточисельні демонстранти відстоювали свободу і незалежність України».²¹ Ось так, завдяки своєрідній методиці побудови підручника з історії, великій увазі до першоджерел та публікацій німецького журналіста український Майдан і події 2014 р. потрапили у підручники з історії.

Завдяки такому прийому опосередковано до навчальних матеріалів (в розділі «Документи, обмірковування») як приклади контраверсійних питань потрапили й деякі інші події з історії України. Так, в підручнику «Geschichte und Geschehen» (частина 3) за редакцією М. Зауера в матеріалах для проведення дискусії на тему «Панування Сталіна – це терористична влада?» вміщено деякі посилання на Голодомор 1932 – 1933 рр.

Він пов'язується із колективізацією та наступом на «Kulaken» (саме це російське слово використовується у тексті). Неврожай та форсована колективізація призвели до голоду, який спричинив величезні жертви – від 5 до 7 млн людей. Як і колись Ленін, так тепер Сталін використовували штучний голод як зброю проти селянства. Міжнародна допомога блокувалася. Особливо важкі наслідки голод мав для українського населення. «Вбивство голодом, тобто Голодомор проти мільйонів українців був у 2008 р. визнаний Європейським парламентом як злочин проти людяності», – такий висновок зробили автори підручника.²² Це абсолютно відповідає позиціям як німецької історіографії, так і німецького уряду. Вони уникають визначення Голодомору як геноциду українського народу.

Привертає увагу диференціація понять авторами підручника: Hungersnot – голод, Hungertod – голодна смерть, Holodomor (з української) як «упокорення українських селян з допомогою голоду як зброї». Кількість жертв Голодомору (5 – 7 млн) – це «загальносоюзна» цифра. А втрати українців, виходячи з тексту підручника, можуть становити ту кількість, яку обстоюють сьогодні українські історики і демографи – до 3,9 млн. людей.

²¹ Lenzian et al., *Zeiten und Menschen: Geschichte: Qualifikationsphase Oberstufe Nordrhein – Westfalen*, 597.

²² Sauer et al., *Geschichte und Geschehen. Band 2*, 27.

Так само в жанрі експрес-повідомлень, актуальних подій світової історії в методичних матеріалах є згадка про найновіші події, пов'язані з Україною. У матеріалах на тему «Початок кінця однієї ідеї? Нова криза загрожує Європі» учням пропонується серед інших обговорити питання про стосунки об'єднаної Європи із Росією. Вказується, що в останні роки відносини Європейського Союзу і Росії перебувають в стані кризи через протистояння останньої з Україною. Багато коментаторів вбачають у цьому навіть початок нової Холодної війни. Євросоюз стурбований спробами російськомовного населення за підтримки Росії створити власні держави. У відповідь на анексію Криму Росією у 2014 р. Євросоюз ввів санкції (політичні і економічні) проти Москви.²³

У зв'язку з цим до учнів звернено питання: чи має майбутнє Європейський союз? Вочевидь, проглядається солідарність з тезою про те, що без України міцна, об'єднана Європа неможлива. Цією думкою пронизана також цитата із промови Президента Європарламенту Мартіна Шульца від 1 липня 2014 р., яка теж була присвячена українській кризі. Промова отримала назву «Страх нової війни». М. Шульц провів «ювілейно-хронологічну» лінію: те що відбувається зараз в Україні, пов'язано із подіями 100-річної давності – початком Першої світової війни, та подіями які були 75 років тому – початком Другої світової війни. Європа нажахана загрозою нової війни. Урегулювати українську кризу означає зберегти мир для об'єднаної Європи.²⁴

3 ВИСНОВКИ

Підручники з історії у Німеччині є своєрідним еталоном для творення навчальної літератури з історії сучасного загальноєвропейського зразка. Бездоганна методика, орієнтація на розвиток школяра, розумна політика створення і розповсюдження підручників з історії вивели німецьку історичну дидактику на передові світові позиції. Мінімум державного регулювання, свобода академічної творчості, високий рівень сучасної методології історії забезпечили німецьким підручникам органічну єдність науковості і дидактичної досконалості.

Німецький підручник з історії – це морально-ціннісний орієнтир у формуванні загальнонімецької ідентичності. Німці успішно впоралися зі своїм минулим, а суспільство сповнене соціального оптимізму. На світову історію німці дивляться передусім з позицій національних пріоритетів. Вони вивчають історію тільки тих країн, які сьогодні впливають на світовий порядок та важливі для двосторонніх стосунків. Україна в список німецьких пріоритетів не входить. Політики і надалі орієнтуються на Росію, віддаючи їй першість у визначенні своєї політики щодо Східної Європи. Відповідно, історія України перебуває на окраїнах шкільного курсу історії. Шкільні підручники з історії дуже рідко згадують Україну як державу, більше – як територію, або українців як населення поза державними утвореннями.

Українська влада не має чітко усвідомленої політики щодо захисту своєї історії і її просування у німецький інформаційний простір. Необхідно не вказувати німцям, як правильно трактувати історію (як це робить посол А. Мельник), а встановити надійний діалог істориків України і Німеччини, працювати в діалоговому режимі з представниками різних політичних сил, як тих, що цікавляться Україною, так і тих, що мають русофільську орієнтацію.

Варто звернути увагу на діяльність двосторонньої німецько-української комісії істориків, залучити її до обговорення проблеми представлення історії України в Німеччині та в шкільному курсі з

історії у цій країні. Зараз питання «підручничкової історії» фактично перебувають поза увагою комісії, її діяльність фокусується переважно на дискусіях, що належать до сфери суто академічних досліджень.

Треба залучати до партнерських проектів впливові німецькі інституції, зокрема недержавні фонди, які займаються проблемами порозуміння з минулим, і намагатися через них репрезентувати і популяризувати українські візії історії України, передусім ті, що стосуються німецько-українських відносин, історії етнічних німців на теренах України, української діаспори в Німеччині.

Важливо також налагоджувати інституційну співпрацю з організаціями, які виявляють інтерес до України та її історії, наприклад з вже згадуваним інститутом Г. Екерта, або з Історичним форумом фонду Кьорбера.²⁵

Необхідно також вивчити німецький досвід творення і використання двосторонніх підручників з історії (Німеччина – Франція).

4 Перелік проаналізованих підручників

Barth, Steffen, Peter Johannes Droste. Geschichte und Geschehen. Oberstufe. 11 – 13 kl. Stuttgart: Ernst Klett Verlag, 2017.

Bender, Daniela, Christian Hecker, Silke Köhler. Geschichte und Geschehen. Oberstufe. 12 kl. Stuttgart: Ernst Klett Verlag, 2009.

Bender, Daniela, Ludwig Bernlochner, Willi Eisele. Geschichte und Geschehen. Oberstufe. 11 kl. Stuttgart: Ernst Klett Verlag, 2009.

Berger, Tomas. V.d. Heide Menschen, Zeiten, Räume Arbeitsbuch für Gesellschaftslehre Band 2 (7. und 8. Schuljahr). Berlin: Cornelsen Verlag, 1997.

Christoffer, Sven, Elke Fleiter. Zeitreise 9/10. 1900-heute. Stuttgart – Leipzig: Ernst Klett Verlag, 2016.

Christoffer, Sven, Klaus Leinen, Peter Offergeld. Zeitreise 9. Um 1880 bis 1945. Stuttgart – Leipzig: Ernst Klett Verlag, 2009.

Christoffer, Sven, Klaus Leinen. Zeitreise 7/8. 500 – 1850. Stuttgart – Leipzig: Ernst Klett Verlag, 2018.

Hensel-Grobe, Meike. Geschichte und Geschehen. Deutscher Bund. Themenheft. Oberstufe. Stuttgart – Leipzig: Ernst Klett Verlag, 2010.

Kochenhörfer, Jürgen et al. Geschichte und Geschehen Berufliches. Gymnasium 1 – 2 Jahrgangstufe. Jürgen Kochenhörfer (Hrsg.). Stuttgart – Leipzig: Ernst Klett Verlag, 2016.

Lendzian, Hans-Jürgen et al. Zeiten und Menschen: Geschichte: Qualifikationsphase Oberstufe Nordrhein – Westfalen. Hans-Jürgen Lendzian (Hrsg.). Westermann Verlag, 2020.

